

جلد اول

فرهنگ موضوعی قرآن

با تفسیر مختصر

سر محقق نورالحق "عزیزی"

فرهنگ موضوعی قرآن

سر محقق نورالحق "عزیزی"

An Objective Dictionary of Quran with
a breif Interpretation

Professor Noorulhaq Azizi

ISBN 978-9936-661-89-9

2023

امارت اسلامی افغانستان
اکادمی علوم
معاونیت علوم اسلامی
مرکز تفسیر و حدیث
انستیتوت تفسیر و علوم القرآن

فرهنگ موضوعی قرآن

با تفسیر مختصر

(جلد اول)

سرمحقق نورالحق "عزیزی"

مشخصات اثر

نام کتاب: فرهنگ موضوعی قرآن با تفسیر مختصر

نویسنده: سرمحقق نورالحق "عزیزی"

ادیتور: سرمحقق عبدالولی "بصیرت"

اهتمام: معاون سرمحقق نجیب الله "امین"

ناشر: ریاست اطلاعات و ارتباط عامه اکادمی علوم

سال چاپ: ۱۴۰۲ ه.ش / ۱۴۴۵ ه.ق

محل چاپ: مطبعه بهیر

شماره تماس ریاست اطلاعات و ارتباط عامه: ۰۲۰۲۲۰۱۲۷۹ (۰۰۹۳)

ISBN: ۹۷۸-۹۹۳۶-۶۶۱-۸۹-۹

حق طبع برای اکادمی علوم محفوظ است

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فهرست

عنوان	صفحه
الف: نظر استاد راهنما	۱
تقریظ	د
تقریظ	ز
تقریظ	ط
تقریظ	ک
مقدمه	۱
مدخل	۹
فصل اول	۱۳
مروری به گذشته موضوع	۱۳
مبحث اول: تاریخچه نگارش تفسیرموضوعی	۱۴
مبحث دوم: نگاهی به نگارش تفسیردر کشور	۱۷
مبحث سوم: انگیزه انتخاب موضوع	۱۹
فصل دوم	۳۱
معلومات عمومی	۴۹
مبحث اول: معرفی واژه ها واصطلاحات	۳۲
مبحث دوم: شیوه نگارش	۴۵
بخش دوم	۴۸
موضوعات	۴۸
فصل اول: حرف الف	۴۹
فصل دوم: حرف باء	۲۷۹
فصل سوم: حرف تاء	۳۴۵
فصل چهارم: حرف ثاء	۴۰۷
فصل پنجم: حرف جیم	۴۳۳
فصل ششم: حرف حاء	۵۲۷
فهرست مآخذ	۶۳۴

نظر استاد راهنما

به ریاست محترم اکادمی علوم افغانستان

قابل توجه انستیتوت محترم تفسیر:

السلام علیکم ورحمة الله وبرکاته

به ارتباط اشراف و راهنمایی رساله علمی و تحقیقی محترم معاون سرمحقق نورالحق عزیزی تحت عنوان (فرهنگ موضوعی قرآن با تفسیر مختصر) نگاشته میشود:

۱- موضوع رساله از نگاه اینکه به قرآن کریم کلام الهی و دستور العمل مسلمانان ارتباط دارد، موضوع بسیار مهم، جالب، قابل بحث و تحقیق و نگرش است.

و هم از لحاظ اینکه به شکل موضوعی و بصورت فرهنگ و قاموس گونه به نگارش گرفته شده است، بکر، تازه و شاید اولین رساله به زبان فارسی در نوعش بوده باشد.

۲- نویسنده رساله برادر نورالحق عزیزی که رساله هذا را به قید تالیف در آورده انسان پرتلاش و زحمت کش بوده و من در خلال اشراف و راهنمایی خویش نامبرده را یک باحث کوشا و تحقیق گر مخلص و زحمت کش در یافتن که توانسته مواد علمی رساله را با مراجعه به منابع و مآخذ بس زیادی متوفر نموده و ارزش علمی رساله را به حد یک رساله علمی - تحقیقی بکر در سطح بالایی قرار دهد.

۳- رساله از حیث محتوی که موضوع آن فرهنگ موضوعی قرآن بوده و به صورت فرهنگ و قاموس نگاری تنظیم و ترتیب یافته مولف محترم شیوه و راه کار خویش را به صورت تفصیلی: در اختیار واژه ها، تطابق آنها با نص قرآنی، اختیار مفرد و کوتاه بودن و اینکه کدام نوع اعلام شامل این واژه ها بوده می تواند و مسایل دیگری را که در تالیف این رساله در نظر گرفته به صورت روشن توضیح داده و مطابق با همین منهج و راهکار تحقیق و نگارش خود را پیش برده و رساله را به حد یک رساله علمی و تحقیقی سود مند و مفید به پایه اکیال رسانیده است.

۴- مولف آیه را که لفظ واژه مطلوب در آن آمده با ذکر اسم سوره و شماره آن به معرفی گرفته و بعد به صورت اختصار آیه را تفسیر نموده و آیات دیگری که این واژه در

آنها آمده است، به خاطر اجتناب از دراز شدن تنها با ذکر نام سوره و شماره آیه اکتفا نموده که این اندازه کار در رساله چینی بسنده میباشد، هرچند که موضوعات فرهنگ قرآن ایجاب آنرا دارد که همه آیات وارده در موضوع خواه عین لفظ واژه و خواه مشتقات آن آمده باشد به ذکر، تفسیر و توضیح گرفته شود، ولی چنین کاری خواستار وقت زیاد و فرصتی دراز بوده و حجم آن هم شاید به چندین مجلد برسد که البته این کار از حوصله چنین یک رساله بالاتر است.

۵- مولف در معتمد سازی معلومات و فراهم آوری محتویات از مصادر علمی و مآخذ معتمد استفاده نموده امانت علمی را در احاله ای معلومات رعایت نموده و در موارد نیاز موضوع را به مناقشه گرفته وجود شخصیت خود را در رساله به اثبات رسانیده است.

۶- رساله از لحاظ شکل مطابق نورمهای اکادمیک دارای مقدمه، فصول، مباحث و خاتمه بوده و مسایل مربوط پیشگفتار را چون پیشینه تاریخی موضوع، اسباب و عوامل انتخاب موضوع، راهکار و شیوه نگارش را در مقدمه و همچنان نتیجه گیری و پیشنهادات را درج خاتمه کرده رساله را همانند سایر رسایل علمی و تحقیقی با مقدمه آغاز و با خاتمه پایان بخشیده است.

۷- مولف محترم در پایان، فهرست موضوعات و فهرست منابع و مآخذ را ترتیب داده که البته ترتیب فهرست منابع طبق اصول روش تحقیق جدید به اساس اسم مولف کتاب بوده و به ترتیب حروف هجا (ا، ب، ت) تنظیم یافته است.

هرگاه مولف فهرست آیات و فهرست احادیثی را که در ضمن رساله از آنها ذکر به عمل آمده در جدول فهرس علاوه نماید، بهتر و اصولی تر میگردد.

۸- اینجانب که به صفت استاد راهنما از آغاز ترتیب خطه بحث تا شروع موضوعات و تا ختم آن، کار مولف را زیر نظر داشتم از اندوخته ها و تجارب خود در توجیه و راهنمایی وی دریغ نورزیده همواره ایشان را به تهر و اصولی و علمی تر توصیه و راهنمایی می نمودم و مولف محترم نیز با جبین کشاده و با حوصله مندی توجیهات را به گوش هوش شنیده به تصحیح و تکمیل می پرداخت.

۹- کار انسانی به هراندازه که بذل جهد و دقت در آن صورت گرفته باشد، باز هم کار انسانی و خالی از نقص، کاستی و کمی نمیباشد، زیرا کمال یگانه از آن الله تعالی است، اما با آنهم رساله هذا در موضوعی که نگارش یافته، رساله علمی- تحقیقی بکر و جدید بوده و مولف حق آنرا ادا نموده است و من به صفت استاد راهنما ارتقای او را از رتبه علمی معاون سرمحقق به رتبه سرمحقق شایسته دانسته به مقام محترم پیشنهاد می نمایم تا مذکور نتیجه سعی و تلاش خود را به دست آورده از ثمره ای آن بهره مند گردد. توفیق مزید را برایش در راه خدمت به علم، تحقیق و تالیف از بارگاه الهی استدعا می نمایم.

و السلام

پوهاند دکتور محمد اسماعیل لیبب بلخی

استاد راهنما

بسم الله الرحمن الرحيم

تقریظ

احتراما به جواب مکتوب ۱۰۷۳/۱۰۶۴ مورخ ۱۳۹۳/۱۰/۳۰ ریاست دفتراکادمی علوم دولت جمهوری اسلامی افغانستان نگاشته میشود:

مسرورم که با همه ناتوانی ها تقریظی درمورد محتویات مولفه می نویسم که توسط دانشمند محترم معاون سرمحقق نورالحق عزیزی عضو کادر علمی ریاست مرکزتفسیر و حدیث معاونیت بخش علوم اسلامی نگاشته شده است، قابل تذکرمیدانم: گذشتگان ما از تلاوت قرآنکریم می کوشیدند تا به مستوی قرآنکریم قرارگیرند، با هستی فرد در روشنی هدایات کتاب الهی آشنا گردند، اما ما مسلمانان امروزی از تلاوت قرآنکریم طوری استفاده می نمائیم تا هدایات قرآن کریم را به مستوی خود فروکش نمائیم روی همین حقیقت است که در چنگال اسرائیلیات، اعتزالیات و خواسته های باطنی ها افتاده ایم و این ظلمی است، که در حق قرآن روا داشته ایم:

از ناحیه دیگر اقتضاء می نمود مسلمانان قرآن کریم را همان گونه که بر نفس رسول الله ﷺ اثر می گذاشت، احساس می نمودیم و آثار گران بهای هدایات قرآن کریم رادر زندگی فردی و اجتماعی خود می دیدیم و در ظاهر و باطن با خداوند ﷻ می بودیم و بالاخره عمارت زمین و مدنیت سالم از ما می بود. پوشیده نیست وقتی قرآنکریم آثار خود را در زندگی انسان می بخشد در آنجا عدالت است نه استبداد، تفرقه ها برای اخوت جا می گذارد و اخلاق نیکو مسند تکبر و خود پسندی را می گیرد. امروز جهان ما پنج میلیارد بشر جامعه انسانی را شکل بخشیده که همه از روشنی قرآن در حجاب اند و از قرآن چیزی نمی دانند که این نقیصه متکی به آن است که مسلمانان از روشنی قرآن در حجاب اند و ما از قرآن طوری که ایجاب می کند، چیزی ندانسته ایم و نداریم که به جهانیان عرضه شود، اینجاست که اقتضاء می نماید، به دراست و فهم قرآن کریم رو آریم، طوری که به تلاوت قرآن کریم بپردازیم وبه فهم قرآن کریم رو آریم و طوری به تلاوت قرآن کریم بپردازیم که استبقای وحی مقتضی است.

ما مسلمانان امروز در حق قرآن اهمال روا داشته ایم، وقتی به تلاوت قرآن می

پردازیم بین معنی و مبنی فاصله بزرگی به میان می آید و این مشکلی است که ما آنرا در قرآن کریم می یابیم، خداوند سبحانه می فرماید: ﴿كَذَلِكَ أَرْسَلْنَاكَ فِي أُمَّةٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهَا أُمَمٌ لِيَتْلُوَ عَلَيْهِمُ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ قُلْ هُوَ رَبِّي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ مَتَابِ﴾ الرعد/۳۰ ای محمد ﷺ ما ترا به رسالت میان خلقی فرستادیم که پیش از این پیامبران و امت های دیگر به جای شان بود و درگذشتند (امر تازه ای نیست که ترا برسالت فرستادیم) تا ترا بر امتت آنچه (از معارف الهی) از ما به وحی به تو رسد تلاوت کن (آنکه) مردم به خدای مهربان کافر می شوند بگو او خدای من است، جز آن خدائی نیست، من بر او توکل کردم و روی امید همه بسوی اوست.

قرآنکریم بار دیگر از تلاوت قرآن سخن به میان می آورد که متضمن اساس توکل و اساس توجه و اساس ساختار نفس بشری است، و به حرکت افیتیدن کوه ها و تحرک مردم به طریقه دیگری ﴿وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِّعَتْ بِهِ الْأَرْضُ أَوْ كُلَّمْ بِهِ الْمَوْتَى بَلْ لِلَّهِ الْأَمْرُ جَمِيعًا﴾ الرعد/۳۱ و اگر کتابی با اعجاز بیان کوه ها را به رفتار و مردگان را به رفتار آرد، اما نه خیر، این قرآن، رجال رام خاطب قرار می دهد تا حرفه و صیاغت آنها را تغییر دهد، با زنده ها سخن می گوید تا استجابات آنها را متحقق گرداند، با عقلاء هم صحبت می گردد تا باعث توجیه فکر آنها شود و بالاخره امتی رابه میان آورد که وظیفه رسالت خود را بدوش گیرد و به انجام رساند.

ما مسلمانان امروزی وظیفه داریم تا قرآن کریم را با دید شامل و با وسعت کامل تحت نظر و عمل گیریم و با ابعاد متعدد آن معرفت حاصل نمائیم نه تنها طریقه فقهاء و مفسرین را، یا علم کلام و تصوف در نظر باشد، بلکه با قرآن از دیدگاه معجزات ساینسی، بلاغی و... آشنا گردیم که در غیرآن در روز رستاخیز مورد شکایت قرار خواهیم داشت که ﴿وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا﴾ الفرقان/۳۰. و درآن روز که رسول به شکوه در پیشگاه رب العزت عرض کند بار الها (توآگاهی) که امت من این قرآن بزرگ کتاب ترا بکلی متروک و رها کردند.

فرهنگ موضوعی قرآن را با تفسیر مختصر آن که مولفه است وزین، آنرا مطالعه نموده و با ارائه مطالبی که درآن قابل اصلاح دیده میشد، تالیفی دریافتم تحقیقی و

علمی که دانشمند (عزیزی) توانسته است از آثار علمی بزرگان در مورد استفاده اعظمی نماید و بنده این مولفه را سزاوار ارتقاء به رتبه علمی سرمحقق میدانم و این خدمت بزرگ را برای مولف آن، برادر نورالحق عزیزی و اکادمی علوم تبریک عرض میکنم و از خداوند بزرگ استدعا می نمایم موصوف را مصدر خدمات بزرگتری در راه پخش علوم اسلامی گرداند و بنده امید وار است، این مولفه هرچه زود تر طبع و بدسترس دوستداران علوم اسلامی قرار گیرد.

به امید پیروزی های بیشتر دانشمندان عزیز

السلام علیکم

اکادیمسین عبدالاحد (عشرتی)

تقریظ

الحمد لله والصلوة والسلام على خير خلقه محمد وآله واصحابه ومن دعا بدعوته
اجمعين

وبعد: ارشاد الهیست: ﴿کتاب نزلناه إِلَیْکَ مُبَارَکٌ لِّیَدَّبَرُوا آیَاتِهِ وَلِیَتَذَكَّرَ أُولُو
الْأَلْبَابِ﴾ ص ۲۹/ (ای محمد! این قرآن) کتاب پر خیر و برکتی است و آن را برای تو
فرو فرستاده ایم تا درباره آیه هایش بیندیشند، و خردمندان پند گیرند .

اقرار و اذعان باید داشت که هدایت و خیر و صلاح بشریت محدود و منحصر- به
هدایت قرآن، و دوری و انحراف از آن، سراسر گمراهی و فساد و تباهی است، زیرا هدایت
حقیقی همان است که رب و آفریننده انسان و جهان آنرا به ارمغان آورده و بشریت را به
پیروی از ارشادات و احکام نجات بخش آن دستور داده است ﴿إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ
الْهُدَى﴾ . هدایت (واقعی)، همانا هدایت الله متعال است.

بناء، تدبّر در مفاهیم و احکام این کتاب مقدس، یگانه راه نجات برای بشریت
در عصر کنونی و سائراعصار بوده و طبق هدایات و اشارات آن، بتذکرات این کتاب مقدس
باید پرداخت و فکر و نظر و دیدگاه و اندیشه خود را در آن باید بکار بست تا از صاحبان
اندیشه و خرد محسوب شده از جهل و گمراهی نجات یافت. تا هنگامی که قفل جهالت
و سفاهت که ناشی از عدم تدبّر در این کتاب مقدس است زده نشود، نمیتوان به اوج
قله مجد و عظمت و سرافرازی نایل شد.

چیزی که دشمنان قرآن از آن هراسانند ، همانا بیداری مسلمانان توسط قرآن
میباشد، و اینجاست که مجدانه تلاش میورزند تا مردم را از درک اسرار و مفاهیم اصلی
قرآن به دور نگهدارند، زیرا قرآن از حقائق سخن گفته، و از خرافات و دروغ بافی های
گمراهان میرا است و در فهم معانی آن به مقدمات و فلسفه گوئی های بی مورد نیازی
ندارد، و دقت و تفکر در معانی آن، موجب خستگی و ملالت نیست، و الفاظ آن با معانی
مطابقت کامل دارد و برای کسی که قرآن را بفهمد، کثرت و تکرار آن ملال آور نه، بلکه
نشاط آور است، بخلاف سائرتکتاب های ساخته و پرداخته ذهن بشر- که از این مزایا

بهره ای ندارند.

جای مسرت است که دانشمند محترم معاون سرمحقق نورالحق (عزیزی) در جهت بیداری امت اسلامی و زدودن فاصله میان مسلمانان و قرآن، سهم شایسته ای را ایفانموده و فرهنگ قرآنی را تحت عنوان: (فرهنگ موضوعی قرآن با تفسیرمختصر-) که حاوی سه بخش عمده بوده و بخش دوم آن شامل بیست و هشت فصل (به تعدادحروف هجاء) میباشد و در هرفصل موضوعات مختلف قرآن را به ترتیب حروف هجاء مرتب، وآن را مختصرا تفسیر و آیات مربوط به موضوع را نیز با ذکر سوره و شماره آیه تذکر داده اند، وکار آن را به توفیق الهی به پایه اکمال رسانیده اند، که برعلاوه آنکه یک مرجع معتبر علمی در این عرصه شناخته میشود، حیثیت دائرة المعارف قرآن را نیز دارا میباشد؛ که با چاپ و نشرآن، دسترسی به موضوعات و مطالب قرآن هرچه بیشترآسان ترگردیده و طلاب علوم دینی، اساتید و عموم مسلمانان میتوانند از آن بعنوان مرجع معتبر استفاده اعظمی نمایند که واقعا خدمت شایسته ای برای فرزندان بیدار و آگاه این سرزمین میباشد.

من در حالی که این موفقیت را برای دانشمند محترم تبریک می گویم، این اثر ارزشمند را برای دانش پژوهان و دست اندرکاران علوم قرآنی مفید تلقی نموده، و آن را برای ترفیع دانشمند محترم به رتبه علمی (سرمحقق) کافی و بسنده می دانم و از الله متعال توفیق خدمات شایسته هرچه بیشتر را برای شان خواستارم .

والسلام

پوهاند گلرحمن (قاضی)

تقریظ

(فرهنگ موضوعی قرآن با تفسیرمختصر) عنوان اثری است که توسط محترم معاون سرمحقق نورالحق عزیزی عضو کدر علمی ریاست مرکزتفسیر و حدیث معاونیت بخش علوم اسلامی اکادمی علوم افغانستان به منظور ترفیع از رتبه علمی معاون سرمحقق به رتبه علمی (سرمحقق) به حیث اثر اصلی تحقیق یافته و به رشته تحریر در آمده است.

اثر مذکور حاوی یک مقدمه و سه بخش است، بخش اول آن مشتمل بر یک تمهید و دو فصل است که در فصل اول مطالبی از قبیل تاریخچه نگارش تفسیر موضوعی، نگاهی به فرهنگ نگاری در کشور و علت باعث انتخاب موضوع بیان شده و در فصل دوم مسایلی نظیر معرفی واژه ها و اصطلاحات و شیوه نگارش توضیح گردیده است.

بخش دوم آن شامل یک تمهید و بیست و هشت فصل می باشد که در این فصول واژه های قرآنی از لحاظ لغوی و اصطلاحی به ترتیب الفبا تعریف، سپس به طور مختصر تفسیر و تشریح گردیده اند، بخش سوم آن یک تمهید و نتایج به دست آمده از بحث مناقشه و بررسی و نتیجه گیری، پیشنهادات و فهرست منابع می باشد. کتاب هذا به نحوی تحقیق و تدوین گردیده است که در هر فصل نخست آیاتی که در برگیرنده مصطلحات است ذکر گردیده، سپس واژه ها به لحاظ لغوی و اصطلاحی تعریف شده پس از آن این واژه ها با استفاده از منابع معتبر به صورت مختصر- تفسیر و تشریح گردیده و در اخیر فواید و احکام مستنبطه از آیات بیان شده است.

محقق محترم به خاطر تکمیل کار این اثر از کتب و مراجع معتبر داخلی و خارجی که در زمینه لغت تفسیر و علوم اسلامی به رشته تحریر در آمده و اکثریت قاطع آنها به به زبان عربی نوشته شده و تعداد شان به بیشتر از صد اثر می رسد، استفاده نموده است. با در نظر داشت اینکه اثر نگاشته شده دارای مقدمه معیاری، مطالب اساسی، نتیجه گیری و فهرست منابع بوده در تحقیق و تحریر این اثر از روش های

علمی تحقیقی استفاده شده است، و در مواردی فعالیت های خود نویسنده هم از لحاظ محتوایی و هم از لحاظ شکلی به مشاهده می رسد، و همچنان اصولی که در تحقیق و تحریر آثار علمی تحقیقی از آن استفاده میشود و در سطح اکادمی علوم کشور پذیرفته شده است، کاملاً مدنظر گرفته شده است، اینجانب اثر حاضر را یک اثر علمی تحقیقی ارزیابی نموده و آن را برای ترفیع علمی مورد نظر کافی می دانم، و از بارگاه رب العزت موفقیت های هرچه بیشتری برای استاد محترم مسألت می نمایم.

با احترام

پوهاند داد محمد (نذیر)

استاد پوهنهی شرعیات پوهنتون کابل

تقریظ

(فرهنگ موضوعی قرآن با تفسیر مختصر) عنوان اثری است که توسط محترم معاون سرمحقق نورالحق (عزیزی) عضو معاونیت بخش علوم اسلامی اکادمی علوم افغانستان به منظور ترفیع به رتبه علمی (سرمحقق) تحقیق شده است. یک کاپی این اثر از طرف ریاست محترم آن اکادمی جهت ابراز نظر و ارائه تقریظ، طی مکتوب ۱۰۶۲ مورخ ۱۳۹۳/۱۰/۳۰ رسماً به اختیار اینجانب قرار داده شد، بنده اثر را مطالعه نموده و برخی ملاحظات که از لحاظ محتوی و شکل در آن وجود داشت، در تفاهم با نویسنده محترم حل و رفع گردید.

این اثر دارای سه بخش عمده بوده که در بخش اول طی چند فصل موضوعات مقدماتی مرتبط به فرهنگ موضوعی قرآن کریم به بحث گرفته شده، مروری بر پیشینه موضوع صورت گرفته، منهج بحث و روش کار تحقیق معرفی گردیده است، در بخش دوم رساله طی ۲۸ فصل به ترتیب الفبای هجای عربی کلمات و واژه های مهم قرآن کریم به بررسی دقیق و همه جانبه گرفته شده است، در هر کلمه و واژه، آیه کریمه مربوطه ترجمه و مختصراً تفسیر شده، فواید و احکام مربوط به آن واژه بیان گردیده و به این روش و طریقه کار بحث و توضیح تمام واژه های مهم این کلام معجز به پایان برده شده است. در بخش سوم تحت عنوان خاتمه، نتایج، مناقشه، نتیجه گیری، پیشنهادات، مآخذ و فهرست ها تنظیم گردیده و کار این اثر مطول و وزین به پایان رسیده است.

اثر هذا دارای مقدمه معیاری، پیشینه تاریخی موضوع، روش کار، بررسی و توضیح علمی کلمات و واژه های مهم قرآنی، نتایج تحقیق، مناقشه، نتیجه گیری نهایی و فهرست معیاری مآخذ بوده و از مراجع معتبر و بعضاً دست اول برای تکمیل کار آن استفاده صورت گرفته، ترجمه های آیات کریمه غالباً با استفاده از تفسیر نور دکتور مصطفی خرمدل انجام شده و از لحاظ شکل نیز کدام مشکلی در آن دیده نمیشود و هم جمیع اصول تحقیق در آن به خوبی رعایت گردیده است، اینجانب با نظر داشت

نکات فوق الذکر این اثر را یک اثر علمی و قابل طبع ارزیابی نموده و آنرا برای ترفیع به رتبه علمی (سرمحقق) کافی میدانم و هم با استفاده از فرصت، برای محقق محترم موفقیت های هرچه بیشتر را از بارگاه الله متعال خواهانم.

با عرض حرمت

پوهاند محمد ابراهیم (ابراهیمی) استاد

پوهنځی شرعیات پوهنتون کابل

مقدمه

الحمد لله رب العالمين ولى الصالحين و ناصر المؤمنين و مخزى الظالمين
والمنافقين أحمده حمداً كثيراً و أشكره شكراً جزيلاً و أصلى و أسلم على الهادى البشير
و السراج المنير الذى أخرج الناس من الظلمات إلى النور و تركهم على المحجة
البيضاء ليلها كنهارها لايزيغ عنها إلا هالك صلوات الله و سلامه عليه و على آله و صحبه
و سلم تسليماً كثيراً

أما بعد: قال الله تبارك و تعالى: ﴿كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ
أُولُو الْأَلْبَابِ﴾^(۱) (ای محمد! این قرآن) کتاب پر خیر و برکتی است و آن را برای تو فرو
فرستاده‌ایم تا درباره آیه هایش بیندیشند، و خردمندان پندگیرند.

الله متعال بمنظور هدایت و راهنمایی بشر و رسیدن به کمال و سعادت دائمی
پیامبران علیهم السلام را همراه با کتاب های آسمانی بر انگیخت تا آنها را به عبودیت
خویش دعوت نموده و اقامه حجت کند، و آخرین پیامبرش را برای همه جهانیان و قرآن
را همراه او برای هدایت همه انسان ها فرستاد، کتابی که دارای بیان اعجاب انگیز و
شگفت آور، آغاز بی پایان، و اعجازی که چشم بصیرت هر خواننده را به وجد می آورد و
گوش هر شنونده ای را نوازش می دهد و قلب های زنده را جاودانگی می بخشد؛ کتابی
که اعراض از آن عواقب ناگوار و وخیمی را در دنیا و هم در آخرت در بردارد: ﴿وَمَنْ
أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى﴾^(۲) و هر که از یاد من
روی بگرداند (و از احکام کتابهای آسمانی دوری گزیند)، زندگی تنگ (و سخت و
گرفته) خواهد داشت؛ (چون نه به قسمت و نصیب خدا دادی قانع خواهد شد، و نه
تسلیم قضا و قدر الهی خواهد گشت) و روز رستاخیز او را نابینا (به عرصه قیامت گسیل
و با دیگران در آنجا) گرد می آوریم.

مسلم اهمیت هر دانشی به (موضوع) آن بستگی دارد و هر علمی که موضوع آن

^۱ - ص: (۲۹).

^۲ - طه: (۱۲۴).

مهمتر و ارزشمند تر باشد، اعتبار آن نیز بیشتر است. بر همین اساس، (قرآن شناسی) از سایر علوم ارزشمند تر میباشد؛ زیرا موضوع آن (کلام الهی) است، که به اعتبار دلالتش بر اراده تشریعی و تکوینی او تعالی، بالاترین مباحث معرفتی را در بر دارد. پیامبر اسلام ﷺ فرموده اند: ﴿مَنْ أُوتِيَ الْقُرْآنَ فَظَنَّ أَنَّ أَحَدًا مِنَ النَّاسِ أُوتِيَ أَفْضَلَ مِمَّا أُوتِيَ، فَقَدْ عَظَّمَ مَا حَقَّرَ اللَّهُ وَحَقَّرَ مَا عَظَّمَ اللَّهُ﴾.^(۱) یعنی: به کسی که نعمت قرآن داده شود و گمان کند که به کسی از مردمان نعمتی بر تر از آن داده شده، بی شک چیزی را که خدا کوچک شمرده، او بزرگ پنداشته و چیزی را که خدا بزرگ داشته، او کوچک انگاشته است.

بناءً، فهم قرآن کریم از اعتبار و منزلتی برخوردار است که در عرصه علوم و معرفت جایگاه بالاتر از آن متصور نیست. علاوه برآن، این کتاب عظیم الشان، منشأ پیدایش فرهنگ و تمدن عظیمی در جهان شده و در روزگاران گذشته، پیروان این کتاب مقدس و دانشمندان و مفسران و امامان دین، تأثیر انکارناپذیری بر تمدن و فرهنگ کنونی غرب نهاده اند که از لحاظ مادی و صنعتی به شگوفائی اش رسیده و چشم هائی را خیره ساخته است.

اگر واقع بینانه زندگانی مسلمانان را در حال حاضر و در روشنائی قرآن مورد ارزیابی قرار دهیم، این واقعیت را درک خواهیم نمود، که مسلمانان در زندگانی سیاسی، اخلاقی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی خویش دچار از هم گسیختگی خطرناکی اند و تحت تأثیر دشمنان قرار داشته در هر میدانی عقب مانده و مستضعف تلقی می شوند؛ مورد تحقیر و تمسخر قرار می گیرند؛ و با چلنج های بی شمار سیاسی، اجتماعی، اخلاقی، فرهنگی، فکری و عقیدتی مواجه اند، که بدون تردید، منشأ همه این نابسامانی ها، اعراض مسلمانان از این کتاب مقدس و احکام و ارشادات حکیمانه آن است. و نشانه های آن در باور و اعتقاد، در تلاوت و تدبر، در فهم و برداشت، و بالاخره در عمل و تطبیق این کتاب مقدس آشکار و هویدا است؛ که محرومیت و بد

^۱ - أحمد بن الحسين بن علی بن موسی الخراسانی، أبو بکر البیهقی، الناشر: مكتبة الرشد للنشر والتوزيع بالرياض بالتعاون مع الدار السلفية ببومبای بالهند، الطبعة: الأولى، ۱۴۲۳ هـ - ۲۰۰۳ م ۱۷۸/۴.

بختی های کنونی را به بار آورده و هیچ چیزی جز رجوع به احکام و ارشادات نجات بخش الهی، چاره دیگری فرا راه آنها وجود ندارد. اگر امروز مسلمانان به قرآن مراجعه نموده و در عرصه های متذکره توجه لازم کنند و حق قرآن را ادا نمایند، شاهد تحول مثبت و انقلاب شگفت انگیزی در همه بخش های زندگی خواهند بود، و اگر دقیق باندیشیم، می یابیم که رمز موفقیت مسلمانان صدر اسلام در این بود که آنان حق قرآن را ادا کردند و سر بلند و سرافراز دنیا و آخرت شدند. رسول الله ﷺ ارشاد فرموده اند: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَرْفَعُ بِهَذَا الْكِتَابِ أَقْوَامًا وَيُضَعُّ بِهِ الْآخِرِينَ﴾^(۱) الله تعالی بوسیله این کتاب قوم هایی را سربلندی نصیب می فرماید و عده ای دیگر را پست و ذلیل می گرداند.

الحمد لله که فرهیختگان و پژوهش گران نسل معاصر ما پس از حالت رکود و نابسامانی های گوناگون گذشته، به تحقیق و پژوهش در زمینه های درک معانی و معارف قرآن و بهره گیری از تعالیم نجات بخش آن، روی آورده اند، و عوام الناس نیز با بیداری و هشیاری بیشتر از قبل، به دین داری و دیانت رجوع کرده اند، که بدون شک، این پدیده از آینده درخشانی که تضمین کننده اعاده مجد و عظمت امت است، نوید می دهد و انسان امروزی را که در وسط ظلمتکده و دیاجیر شرک و خرافات، اسارت و ذلت، انحراف و ابتذال دست و پا میزند، امیدوار می سازد.

تفاسیر، معجم ها، قاموس ها و دائرة المعارف های قرآنی در تبیین ابعاد مختلف فرهنگ و علوم قرآن به حد کافی تالیف گردیده و در دسترس همگان قرار دارد، اما بخش های از علوم و معارف قرآن تا هنوز دست نا خورده باقی مانده است، زیرا در هر حرف و کلمه آن، اسرار و راز های نهفته موجود است، که تحقیقات بزرگ علمی را در عرصه های مختلف ایجاب میکند، با وجود کار های انجام شده علمی در بخش های مختلف برای رفع نیاز های بشری در زوایای مختلف علوم قرآنی کافی نبوده است، مخصوصاً در کشور عزیز ما افغانستان به سبب مشکلات چند دهه اخیر، در همه عرصه های علمی و فرهنگی کار قناعت بخش انجام نیافته و در عرصه علوم قرآنی اصلاً کار

^۱ - أبو الحسین مسلم بن الحجاج بن مسلم القشیری النیسابوری، الجامع الصحيح المسمى صحيح مسلم، الناشر: دار الجیل بیروت + دار الأفاق الجديدة - بیروت، عدد الأجزاء : ثمانية أجزاء فی أربع مجلدات ۲۰۱/۲.

قابل ملاحظه صورت نگرفته است، و در این عرصه هنوز در آغاز سفر قرار داریم. تفاسیر متعدد که تعداد آنها به ده ها میرسد، در دسترس قرار دارد، اما چونکه تفسیر های موجود، برخی بسیار طولانی هستند که در بسا موارد از موضوع خارج شده اند و برخی دیگر در پرداختن به موضوع مورد نظر کوتاهی ورزیده و فقط به حل معضلات کلامی، ادبی و اعراب جملات و اشتقاق لغت و تحقیق پیرامون معانی کلمات اکتفا نموده و از ارائه مفاهیم اصلی قرآن و پیام های تمدن ساز الهی برای بشر امروز عاجز مانده اند، بناء به تحقیقات جامع، سهل الوصول و عام فهم که پاسخ گوی مشکلات موجود باشد، نیاز شدید وجود دارد.

با وجود آنکه تحقیقات علمی دانشمندان را به دیده قدر نگاه می کنیم، و از سرمایه های سرشار و ناب از علوم و معارف قرآنی بشمار می آوریم؛ اما این تفاسیر متعدد به زبان های ملی و محلی، (اعم از ترجمه و تالیف)، دارای خلا ها و کاستی ها از ناحیه فکری و علمی و برخی برداشت های شاذ و نادر از مفاهیم و احکام الهی، در بعضی از آنها مشاهده می شود؛ و از جانب دیگر، کسالت و بی حالی مسلمانان و سستی همت ها و نارسائی های موجود، در تصورات و اندیشه های برخی از دانشمندان، و برداشت ها و دیدگاه های نا سالم و یک جانبه، سبب شده است، تا مسلمانان از این منابع سرشار از علم و معرفت استفاده کمتر نمایند و یا اصلاً صلاحیت علمی و فکری آنها اجازه نمی دهد، تا از آن بهره ای کافی بردارند و از یواقیت گهربار و دُرر نا یاب و گرانمایه آن سهمی داشته باشند.

بناء، جهت بلند بردن سطح دانش و آگاهی هموطنان و علاقمندان علوم قرآنی و دسترسی به مفاهیم و اسرار این کتاب الهی و قانون نجات بخش آسمانی، و سهل سازی استفاده از این منبع سرشار علمی و سرچشمه زلال معرفت الهی، با قبول و تحمل مشکلات زیاد، و برداشتن بار سنگین چند برابر بزرگتر از حد معمول) لایحه ترفیعات علمی کارمندان اکادمی علوم)، و بالاتر از کمیت حجم رساله ای که جهت ترفیع به رتبه علمی (سرمحقق)، در نظر گرفته شده است، پروژه علمی - تحقیقی را تحت عنوان: (فرهنگ موضوعی قرآن با تفسیر مختصر) روی دست گرفتیم و جهت تالیف

این فرهنگ قرآنی دست بکار شدم، در حالی که بسر رسانیدن همچو پروژه ای علمی که هم از لحاظ کمی و کیفی، و هم از لحاظ محدودیت زمانی، و بضاعت اندک علمی، در موعد معین (شش سال)، کار ساده و آسان نبود، اما توفیق الله متعال و کار و تلاش متداوم و همکاری دوستان و همکاران علمی ام سبب شد، (و لوبا تاخیر شش ماه از موعد مقرر و نیم دوره تمدید)، کار آن را به اکمال رسانیده و به تاریخ ۱۳۹۴/۱/۲۳ موفقانه از آن دفاع نمایم.

مزیت ها و نوآوری ها:

با استفاده از تجربه ها و ابتکارات دانشمندان عرصه علوم قرآنی و بکار گیری روش ها و سبک های جدید علمی، رساله حاضر تدوین و تالیف گردیده و اینک به برخی از این نوآوری ها مختصرا اشاره بعمل می آوریم:

۱- ارائه تفسیر موضوعی قرآن برای اولین بار در سطح کشور، مرتب به ترتیب حروف هجاء؛

۲- ساده سازی موضوعات قرآن جهت دسترسی به مفاهیم و مطالب مورد نظر بدون ضیاع وقت؛

۳- دسترسی به سائر آیاتی که در رابطه با موضوع مورد نظر در قرآن کریم وارد است؛

۴- معرفی بعضی از اصطلاحات مربوط به علوم القرآن که غالبا در این رساله بکار رفته اند؛

۵- دستیابی به ریشه کلمه که بحیث واژه انتخاب شده است، با مراجعه به معتبر ترین کتب لغت؛

۶- ارائه پیام های تمدن ساز قرآن با استفاده از دیدگاه و نظریات دانشمندان معاصر اسلامی و اندیشمندان و بزرگان نهضت و بیداری اسلامی در عرصه های مختلف زندگی بشر؛

۷- ارائه آخرین دست آورد های علمی- تحقیقی، تجربیات و دیدگاه های دانشمندان معاصر در بخش های مختلف علمی مربوط؛

۸- دوری از پیچیدن در موضوعاتی همچو مباحث کلامی و فلسفی، قضایای

منطقی، و اجتناب از اختلافات سلیقوی در احکام و مسایل فرعی؛

۹- رعایت وسطیت بین اختصار مخل و تطویل ممل؛

۱۰- پیروی از منهج اهل سنت و جماعت در عقاید و اسماء و صفات الهی؛

۱۱- التزام به عدم خروج از دائره مذهب امام ابوحنیفه (رح) در بیان احکام فرعی

فقهی؛

۱۲- عاری بودن از ذکر روایات اسرائیلی بصورت عام؛

۱۳- اغفال از بیان اختلافات تفسیری؛

۱۴- ارائه ریفرنس و بیان مآخذ بصورت معیاری؛

۱۵- استفاده از روش تحلیلی و تشریحی در توضیح و تفسیر واژه ها.

در ترجمه آیات کریمه (به استثنای برخی از آیات) از سافت ویر (تفسیر نور) تالیف دکتر مصطفی (خرم دل)، به اثر توصیه استاد راهنمای بنده محترم دکتر محمد اسماعیل لیب (بلخی)، استفاده بعمل آمده است که دانشمند محترم (خرم دل) از یکطرف ترجمه کلمات هر آیه را بصورت دقیق ذکر نموده و نیز معنی و تفسیر مختصر- آیه را به صورت واضح و رسا به زبان فارسی ارائه داشته اند، طوریکه دانشمند محترم در پیشگفتار تفسیر خویش در این مورد مینگارد: (مفاهیم افزون بر واژه های ظاهری عبارات قرآنی را در داخل پرانتز نوشته ام، به نحوی که واژه های پیش از پرانتز و بعد از آن، با یکدیگر همخوان و سازگار باشد، و چنانکه مطالب داخل پرانتز خوانده نشود، ما قبل و ما بعد پرانتز، ترجمه روان و کوتاه آیه بوده و اگر خوانده شود، تفسیر رسا و مختصر آن بشمار آید).^(۱) البته تفصیل موضوع در بیان طرز العمل تالیف و نگارش رساله در فصل اول بخش اول تذکر یافته است.

این رساله در یک مقدمه و سه بخش ترتیب گردیده و هر بخش آن شامل فصل های متعدد، به تفصیل آتی میباشد: بخش اول تحت عنوان (مدخل) شامل دو فصل میباشد: فصل اول تحت عنوان: مروری به گذشته موضوع، شامل مباحث سه گانه ذیل میباشد: نگاهی به فرهنگ نگاری در کشور، انگیزه انتخاب موضوع و..... فصل دوم

^۱ - مصطفی خرم دل، تفسیرنور/۵.

تحت عنوان: معلومات عمومی و طرز العمل نگارش میباشد. بخش دوم تحت عنوان: (موضوعات) در برگیرنده محتوی اصلی و اساسی رساله، و حاوی (۲۸) فصل میباشد. بخش سوم تحت عنوان: (خاتمه) شامل نتیجه گیری، پیشنهادات، ریفرنس (معرفی منابع و مآخذ) و ارائه فهارس میباشد.

البته این فرهنگ، حیثیت مدخل و کلیدی را دارا است، که برای وارد شدن به موضوعات اساسی قرآن، خواننده را یاری خواهد رسانید، تا با استفاده از آن، بتواند بصورت ساده وآسان، به موضوع مورد نظر در زمان بسیار کم و با رعایت اختصار ممکن، دسترسی پیدا کند و از این طریق حل مشکل نموده و در صورت نیاز، و جهت بررسی و تفصیل بیشتر، به سائر کتب تفسیر مراجعه نماید.

قابل تذکر میدانم که بعد از تکمیل کار این پروژه بزرگ علمی، و دفاعیه و طی مراحل قانونی پروژه های علمی- تحقیقی معمول در اکادمی علوم، و تأیید استاد راهنما محترم پوهاند محمد اسماعیل لیب (بلخی) و ارائه چهار تقریظ توسط دانشمندان محترم کشور، باز هم، جهت غنامندی هر چه بیشتر رساله و جلوگیری از اشتباهات و خطاهای که در رساله ها، هم از لحاظ علمی و محتوایی و هم از لحاظ تخنیکی معمولاً موجود میباشد، بار بار مورد تصحیح و مراجعه قرار گرفته و تا حد ممکن اشتباهات موجود رفع و برخی تزئیدات مفید نیز در آن صورت گرفته است و در رابطه با موضوعات مورد بحث، به تفاسیر معتبر بالروایه مانند: تفسیر طبری، تفسیر ابن کثیر و همچنان تفسیر قرطبی و سائر تفاسیر معتمد، مراجعه صورت گرفته و دیدگاه های آنها پیرامون موضوع انعکاس داده شده است.

در اخیر، از دوستان عزیز و همکاران علمی که در کار تکمیل این پروژه مرا یاری رسانیده اند، ابراز شکران و امتنان مینمایم، بالاخص از جناب دانشمند محترم استاد گرامی ام، پوهاند دکتور محمد اسماعیل لیب (بلخی) رئیس پوهنتون سلام، که بحیث استاد راهنما با وجود مصروفیت های زیاد، با حوصله مندی کامل از همکاری ها و راهنمایی های دایمانه شان دریغ نورزیده و در اکمال پروژه ما را یاری رسانیدند. همچنان از استادان گرانقدر تقریظ دهنده هریک: محترم پوهاند محمد ابراهیم

(ابراهیمی)، محترم پوهاند استاد داد محمد (نذیر)، استادان پوهنځی شرعیات پوهنتون کابل، محترم پوهاند گل رحمن (قاضی) رئیس پوهنتون خصوصی قلم و محترم اکادیمیسین استاد عبدالاحد (عشرتی)، اظهار سپاس و امتنان مینمایم که قبول زحمت فرموده و وقت گرانبهای خود را در خدمت قرار دادند و با بنده از هیچ نوع همکاری و راهنمایی دریغ نورزیده و بالای این رساله تقریظ ارائه نمودند.

از الله متعال رجا مندم تا این سعی ناچیز بنده را خالصانه برای رضای خویش گردانیده و در زمینه خدمت به علوم قرآنی و زدودن فاصله موجود بین هدیای الهی و زندگی عملی مسلمانان امروزی، موثر و مفید قرار داده و برای محققین، دانشمندان و علاقمندان علوم قرآنی و عموم مسلمانان هموطن ما قابل قبول واقع گردد. آنچه از عمل مثبت و مفید در آن به مشاهده میرسد، از جانب الله متعال، و اگر خطا و یا اشتباهی در آن هست، از جانب من و شیطان خواهد بود.

امید وارم خوانندگان گرامی به کمک این رساله بتوانند به بهترین نحو ممکن از کلام الهی استفاده موثر نموده و به مسئولیت های شان در قبال این کتاب مقدس پی ببرند. از الله متعال متواضعانه سوال میکنم تا توفیق عمل به آنچه ارائه گردیده و در این رساله جمع آوری شده برای بنده بعدا به همه مسلمانان اعطاء کند. از الله متعال آرزو مندم تا این تلاش نا چیز را مورد قبول درگاه خویش قرار داده و آنرا خالصانه برای خوشنودی خویش و وسیله نجات بنده در روز آخرت و از جمله باقیات صالحات و علم نافع و سبب موفقیت و کامیابی دارین گرداند. نقد سالم استفاده کنندگان و خوانندگان منصف را صادقانه استقبال نموده، منتظر پیشنهادات مفید و سازنده دوستان و عزیزان میباشم و درعین حال، دعای خیر را از ایشان التماس مینمایم. والسلام

معاون سرمحقق نورالحق (عزیزی)

۱۳/۸/۱۳۹۳ ه.ش

شهرنو کابل - افغانستان

